

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В ТЕОРІЇ Й ПРАКТИЦІ ПІЗНАННЯ ДОВКІЛЛЯ

У статті представлено теоретичні підходи до проблеми екологічної культури в теорії й практиці пізнання довкілля.

Ключові слова: особистість, культура, екологічна культура, довкілля.

Потапчук Л. В. Экологическая культура в теории и практике познания окружающей среды. В статье представлены теоретические подходы к проблеме экологической культуры в теории и практике познания окружающей среды.

Ключевые слова: личность, культура, экологическая культура, окружающая среда.

Potapchuk L. V. Ecological Culture in the Theory and Practice of Environment Cognition. The theoretical approaches to the problem of ecological culture researches are represented in the theory and practice of environment cognition.

Key words: personality, culture, ecological culture, environment.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема дослідження екологічної культури є актуальною сьогодні через зміни в соціальній, економічній та духовній сферах нашого життя, що призводить до змін людських цінностей.

Екологічна культура пов'язана з глобальною проблемою сьогодення. Технологізація, протистояння людини й природи – основні явища, що сприяють забрудненню, вичерпуванню природних ресурсів, знищенню природи. Тому проблема орієнтації особистості на формування екологічної культури своєчасна та актуальна. Відповідно, **мета** статті – теоретичне обґрунтування поняття екологічної культури. **Завданнями** виступають здійснення теоретичного аналізу стану розробленості проблеми в психологічній літературі, уточнення характерних складових частин цього поняття.

Аналіз наукових досліджень із цієї проблеми. У давні часи термін “культура” найчастіше вживали для позначення діяльності людини або ж виховання та навчання дітей. Із часом це поняття набуло універсального значення, стало категорією, яка синтезує та позначає важливу атрибутивну ознаку людини. Нині культуру тлумачать також неоднозначно, але ця розбіжність стосується, скоріше, смислових меж цього поняття. Крім того, сама культура має чимало

вимірів та форм утілення, що нерідко зумовлює розбіжність у її дефініції. Можна погодитися з дослідником М. В. Межуєвим, який відносить до культури певні способи організації й розвитку людської життєдіяльності, представлені в продуктах матеріальної та духовної праці, в системі соціальних норм і настанов, у духовних цінностях, у сукупності ставлення людини до довкілля, до інших людей, до самої себе [4, 105].

Ми вважаємо, що культура є якісним показником рівня розвитку й цивілізованості суспільства. Культура як соціально-психологічне явище відтворює людську діяльність, метою та найважливішою функцією якої є формування особистості.

Місце й роль культури в якісному оновленні суспільства зумовлені її сутністю, своєрідністю як соціального явища, функціями, що в суспільстві. Культура є не тільки показником цивілізованості конкретного суспільства, але й найважливішим чинником удосконалення його способу життя, екологічного мислення, добробуту людей, перспектив розвитку. Екологічний же контекст означених понять супроводить їх сутністю із середини, оскільки людина і способом життя, і культурою своєю орієнтована в довкілля, і не зважати на це просто не можливо. Тому екологічну культуру можна визначити як своєрідний спосіб життя, у якому органічно поєднуються потреби, цінності та навички поведінки відповідно до екологічної дійсності. Це спосіб та міра взаємодії з довкіллям на основі інтеграції загальнолюдського досвіду зі збереження природного, соціального й штучного оточення, синтез високого розуміння та дії у відповідальному ставленні до довкілля, що ґрунтується на духовності та гуманізмі.

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством у процесі суспільно-історичної діяльності, що охоплює, з одного боку, технічні засоби виробництва, матеріальні цінності, а з другого – духовні надбання в галузі науки, мистецтва, літератури, моралі, освіти. На перший погляд, вона немов має відношення лише до сфери суспільної діяльності, але, як слушно зазначає М. М. Кисельов [1, 33], що культура є продуктом взаємодії суспільства й природи, і що вона, зі свого боку, визначає способи та форми взаємовідношень і взаємодії людства з довкіллям.

Сучасна екологічна ситуація зумовлює необхідність перебудови людської психіки, екологізації мислення й моралі, усвідомлення сучасної об'єктивної реальності – визначення ролі людського розуму

не лише в суспільно-політичних та економічних, а й в екологічних процесах.

Серед різноманітних форм культури одне з вагомих місць у наш час посідає екологічна культура. Перефразовуючи Освальда Шпенглера, можна сказати, що екологічна культура – це здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти та пристосовувати його до себе, взаємно узгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля. Інакше кажучи, екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини, спрямованою на організацію та трансформацію природного світу відповідно до власних потреб та намірів.

Цілком очевидно, що екологічна культура повертає нас до вихідного, первісного поняття культури загалом, яке наділяє мистецтво особливою здатністю впорядковувати навколишнє середовище, а також реалізувати людське життя на певній ціннісній основі. Екологічна культура звернена до двох світів – природного довкілля та внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі й на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті.

Термін “екологічна культура” вперше з’явився в 20-х роках ХХ ст. у працях американської школи “культурної екології”. За ним стоїть одна із основних сфер людської діяльності, корені якої сягають ще доісторичних часів.

Екологічна культура спрямована на подолання власної обмеженості людини як природної істоти щодо пристосування в біосфері в умовах постійної конкуренції з боку тих чи інших форм живої речовини. Вона є сукупністю адаптивних ознак виду принципово нового гатунку. Людина, позбавлена звичних способів впливу на довкілля (житла, одягу, знарядь праці, медичних препаратів й ін.), має малі шанси вижити й утвердитися в природних екосистемах. Маючи ж їх, вона, по суті, виходить за межі конкуренції, оскільки володіє адаптивними набутками, що не порівнюються з виробленими іншими видами в процесі біологічної еволюції.

Тому екологічна культура не є чимось несуттєвим чи вторинним для існування людини: вона становить саму його функціональну основу, примножуючи доцільне й ефективне природокористування.

Людські спільноти, обдаровані екологічною культурою, значною мірою виходять за межі тиску біотонічних чинників, а людина внаслідок цього стає в біосфері домінуючим видом.

Г. Гегель називав культуру засобом піднесення індивіда, особливо його мислення, до всезагальності, духовного подолання своєї кінченості.

У цьому смисловому полі екологічна культура постає засобом піднесення природності людського буття до надприродності, вивчення однієї з форм живої речовини – людини розумної – до чинника, що організовує природний світ. Долаючи за допомогою здобутих засобів обмеженість своїх тілесних потенцій в досягненні природи, людина стає мірилом та умовою існування всієї іншої біоти як системорганізуючий стрижень біосфери. Саме тому екологічна культура є набутком і всієї біосфери, шляхи й напрями розвитку якої в таких умовах уже не можуть залишатися попередніми.

Основа екологічної культури – екологічна життєдіяльність, яка може виявлятися в різних формах і втіленнях. Як відомо, життєдіяльність загалом – це процес існування та самореалізації індивіда в єдності всіх його життєвих потреб і можливостей. Тому екологічна життєдіяльність становить таку діяльність людей, такі форми її поведінки, які спрямовані на той чи інший екологічний об'єкт, і за цим показником вона диференційована на декілька форм:

- аутонарна, спрямована на власний організм;
- предметна, спрямована на такі об'єкти довкілля, які не відповідають доцільною реакцією на цей вплив;
- соціетарна, що здійснює вплив на такі біосистеми, які реагують на нього доцільною зміною власної поведінки.

Отже, об'єктами, на які спрямована життєдіяльність, можуть бути елементи як живої (включаючи людину), так і неживої природи, що входять у сферу людських інтересів та операціонально піддаються впливу, а технологічно – цільовій дії.

Носій екологічної культури – людина в різних її даностях – родовій, окремішній, індивідуально-унікальній. Ставлення до довкілля з боку окремої людини є своєрідним і визначається реальним місцем конкретного суб'єкта у світі, його можливостями та потребами. Без людини екологічна культура – лише семантично зафіксована низка предметів матеріальної чи духовної даності, але аж ніяк вона не

регулюється основою людського буття. Саме в діяльності феномени екологічної культури набувають смисложиттєвої цінності.

Екологічна культура – засіб самоорганізації сутнісних сил людини в умовах конкретного природного середовища. Таким чином виявляється її універсально-космогенетична функція як чинника подолання невідповідності в системі й нарощування негетропійних тенденцій, прогресу в організації Суцього. Водночас, упорядковуючи власний світ, світ людського буття, людина виступає регулятором, організуючим чинником і природного світу.

Екологічна культура також є процесом номінації, тобто надання об'єктам природного довкілля соціально-ціннісного звучання. Це спостерігається як у предметно-прикладній сфері, так і у світоглядно-трансцендентній вимірності. У такій своїй іпостасі предмети навколишнього середовища відчужуються від власної самодостатності, утрачають свій біосферний вимір, визначений еколого-еволюційними закономірностями, та набувають рис уречевленої свідомості людини, предметних формотворень культури.

Екологічна культура – соціально-психологічне явище, оскільки в процесі діяльності задається певний напрям розвитку довкільних процесів і станів об'єктів оточення, а також поведінки самої людини. Як соціально-психологічне явище культура відтворює людську діяльність, метою та найвищою функцією якої є формування особистості.

Культурна й екологічна психологія має багато загальних характерних рис, оскільки в кінцевому результаті виходить на людину, гуманізацію особистості та природничо-суспільних відносин. Але якщо культура за способом життя – уся сукупність проявів людської діяльності, то культура екологічної свідомості розглядає діяльність людей як реалізацію й самореалізацію, утілення творчого потенціалу людей і людства у всій різноманітності форм.

Якісну визначеність способу життя та культури можна зрозуміти в соціально-психологічному, екологічному й історичному контексті. Новий спосіб життя, нові суспільні відносини, змінені екологічні умови створюють можливості виникнення і нового світосприйняття, формування нового типу культури, нових екопсихологічних установок. Культура є найважливішим чинником удосконалення способу життя, екологічного мислення, розвитку людини загалом. Тому екологічну культуру можна визначити як своєрідний спосіб життя, у якому органічно поєднуються потреби, цінності й навички поведінки

відповідно до екологічної дійсності. Це спосіб та міра взаємодії з довкіллям на основі інтеграції загальнолюдського досвіду зі збереження природного, соціального й штучного оточення на принципах духовності та гуманізму.

Культура є породженням свідомості, а також її складовою частиною, невід'ємною сутністю людського досвіду.

Ураховуючи єдність культури й свідомості, екологічна культура є явищем історичним, плинним і змінним у вирі життя, у ході людського поступу.

Сьогодні цілком актуалізується завдання формування екологічної свідомості, ґрунтовних екологічно-світоглядних переконань у кожного нашого сучасника. У зв'язку з цим проблема екологічної освіти й виховання активно розробляється філософами (А. М. Галєєва, Е. В. Гурусов, В. С. Липицький, М. Л. Курок, Г. В. Платонов, Н. Ф. Тарасенко та ін.), а також спеціалістами з педагогіки (С. Н. Глазичев, А. Н. Захлебний, І. Д. Зверев, Є. С. Сластенін).

Ще античні мислителі (Демокріт, Арістотель) вважали, що людина і ремеслу, і мистецтву вчиться в природи. А. Дюрер, Л. Б. Альберті, А. Г. Баумгартен, І. І. Вінкельман, Л. Г. Гердер розглядали природу як джерело натхнення, пізнання й майстерності.

Слід звернути увагу на психолого-педагогічні погляди Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Г. Песталоцці, А. Дістервега та К. Д. Ушинського. Виходячи з положення, що людина – частина природи й цілком підпорядковується її універсальним законам, Я. А. Коменський обґрунтував принцип “природовідповідності” побудови процесу навчання та виховання.

Пізніше принцип “природовідповідності” розширив його послідовник А. Дістервег за рахунок включення в психолого-педагогічну доктрину вимог урахування особливостей “природи” виховних, вікових й індивідуальних властивостей людини. Великий педагог та психолог К. Д. Ушинський значну увагу в процесі виховання і освіти приділяв “живим, сильним виховуючим душу враженням природи”. Він говорив, що день, проведений дитиною серед природи, коли її голова наповнюється заспокійливим туманом, у теплій вологості якого розкривається молоде серце для того, щоб безтурботно й несвідомо вбирати в себе думки, що ллються потоком від природи, варті багатьох тижнів, проведених у приміщенні.

Видатний педагог В. О. Сухомлинський особливу увагу звертав на те, що природа, навколишній світ є джерелом природничо-наукових знань, багатством духовної культури, стимулом духовного розвитку особистості. Тому екологічна проблематика надзвичайно актуальна серед широких верств населення. Ми погоджуємося з тим, що для розумної взаємодії з довкіллям необхідно мати знання та повну й об'єктивну інформацію про нього. Слід зазначити, що рівень систематизації та повноти знань про взаємозв'язок між фрагментами біосфери, а тим більше між природними й соціальними явищами та процесами є недостатнім. Майже всі спеціалісти погоджуються, що сучасна наука ще не готова до розв'язання таких складних проблем. Крім того, навіть уже сформований потенціал екологічних знань із тих чи інших причин не завжди оперативно застосовується як у реальній практиці природокористування, так і в різноманітних формах екологічного навчання й виховання.

Основою знань і екологічної культури особистості є розвиток її пізнавальної активності. Пізнавальна активність – це той психічний стан, який передує діяльності, породжує її та супроводжує, надаючи їй активного характеру, що дуже важливо під час формування якостей особистості, її екологічної культури. Пізнавальна активність, як правильно вказують Н. С. Лейтес, Е. А. Голубєва, – це міра взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем.

Звичайно, пізнавальна активність, екологічні знання, оперативна екологічна інформація вже самі по собі мають величезний освітній і виховний потенціал. Вони змушують людину замислюватися, надихають до переоцінки традиційних світоглядних та психологічних установок стосовно багатьох аспектів життєдіяльності особистості. Вихована в повазі до екологічних вимог, людина має очевидну перевагу в тому, що екологічна грамотність і культура, як і її екологічно доцільна діяльність та поведінка, спираються на підвалини гуманітарного знання [2].

Проте слід зазначити, що просте накопичення певної суми екологічних знань не приводить автоматично до екологічно грамотної поведінки індивіда в тій чи іншій сфері діяльності. О. М. Яницький виділяє три послідовні етапи зростання дії екологічного знання на деякі сфери суспільного буття:

1. Етап впливу екологічного знання характеризується осмисленням соціальної цінності різноманітності природного оточення.

2. Етап взаємодії екологічного знання з різними сферами суспільної свідомості. Відбувається осмислення природи, її соціального й культурного значення для розвитку цивілізації. Природа набуває статусу духовної цінності, виступає предметом національної гордості. Саме ж екологічне знання стає соціально цінним.

3. Синтезуючий тип. Ним досягається спільність методологічних підвалин різноманітних наукових напрямів і виникає необхідність у їх прогресуючому органічному синтезі. Відбувається перехід від негативно-заборонних способів соціальної інтеграції екологічного знання до позитивно-відтворюваних [3].

Така періодизація, звичайно, є корисною в тому плані, що систематизує певним чином складний багатоперспективний процес зростання екологічної свідомості, упровадження результатів екологічних досліджень у практику. Але вона значно ідеалізує реальні проблеми формування такого світогляду нашого сучасника. У практиці повсякденного природокористування при бажанні можна знайти компоненти, властиві всім трьом етапам. Причому третій етап виступає поки що як ідеальна, бажана теоретична форма взаємодії особистості із природним оточенням, на досягнення якої слід орієнтувати теорію й практику сучасного природокористування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз наукових досліджень і практика показують, що в нас ще недостатньо акцентується увага на необхідності формування внутрішніх орієнтирів поведінки людини, на проникнення екологічних принципів у мотиваційне “ядро” особистості.

Недостатньо звертається увага на пізнавальну активність особистості, що проявляється як “Я-включення” суб’єкта в процес діяльності. Як показали наші попередні дослідження, “Я-включення” сприяє тому, що поступово з’являється розуміння зв’язку між навколишнім середовищем та власною життєдіяльністю. І, нарешті, особистість усвідомлює, що всі її вчинки так чи інакше впливають на стан довкілля.

Таким чином, відбувається формування певної системи переконань, що зумовлюють перехід специфічних екологічних правил та принципів до загальних норм культури і водночас забезпечують поширення загальних культурних і моральних норм на сферу взаємодії особистості та довкілля. Це, на нашу думку, відображає загальну картину становлення екологічної культури.

Література

1. Киселев Н. Н. Экологические проблемы в контексте культурологического анализа / Н. Н. Киселев. – М. : Политиздат, 1989. – С. 33.
2. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
3. Львовичкіна А. Екологічна культура в умовах екологічної кризи / А. Львовичкіна // Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя : кол. моногр. / за ред. Ю. М. Швалба. – К. : Пед. думка, 2007. – С. 129–135.
4. Межуев В. М. Культура и история / В. М. Межуев. – М. : Политиздат, 1977. – С. 105.